
**Sprawozdanie z Ogólnopolskiej
Konferencji Naukowej pt. *Spory o państwo
w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, Łódź 17–19 listopada 2005 r.**

W dniach 17–19 listopada 2005 r. w nowo wybudowanej sali posiedzeń Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego odbyła się konferencja naukowa pt. *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, zorganizowana przez Zakład Historii Nowożytnej Krajów Nadbałtyckich, Zakład Historii Powszechnej Nowożytnej oraz Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Łodzi. Kierownikiem naukowym konferencji był prof. dr hab. Zbigniew Anusik, Dyrektor Instytutu Historii UŁ, gośćmi honorowymi: JM Rektor UŁ prof. dr hab. Wiesław Puś, Dziekan Wydziału Filozoficzno-Historycznego prof. dr hab. Stefan Pytlas, Prezes PTH prof. dr hab. Krzysztof Mikulski oraz prof. dr hab. Jacek Staszewski z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Obrady zgromadziły naukowców z 15 ośrodków akademickich tak polskich (Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Wrocławski, Uniwersytet w Białymstoku, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Śląski, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Uniwersytet Opolski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Uniwersytet Łódzki, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego), jak i zagranicznych (University of London, Université Paris IV). Na konferencji wygłoszono 34 referaty i jedno streszczenie (referatu prof. dr. D. Tolleta, który wprowadzie do Łodzi nie przybył, ale przysłał główne tezy zawarte w swym artykule, mającym ukazać się w całości w będącej pokłosiem konferencji publikacji książkowej). Prezentowane teksty miały charakter zarówno syntetyczny, jak i bardzo szczegółowy. W wygłoszonych referatach omówiono wydarzenia rozgrywające się na przestrzeni ponad czterech wieków (XV–połowa XIX), na dwóch kontynentach (Europa, Ameryka Północna). Większość prac dotyczyła historii Polski. Historii powszechnej poświęcono 12 wystąpień. Poruszano kwestie polityczne, oświatowe, filozoficzne i kulturalne.

Obrady zainaugurowało wystąpienie prof. dr. hab. Zbigniewa Anusika (UŁ), który przedstawił krótki, syntetyczny tekst będący

wprowadzeniem do problematyki konferencji. Następnie głos zabrał prof. dr hab. Bogdan Rok (UWr.) przedstawiając referat nt. *Biografie władców polskich w piśmiennictwie hagiograficznym czasów nowożytnych*. Autor, opierając się na znanym dziele reformaty Floriana Jaroszewicza pt. *Matka Świętych Polska*, zawierającym m. in. osiem biogramów władców polskich i kilka życiorysów kobiet z rodzin królewskich, omówił rolę propagandy kościelnej w sakralizacji władzy państwowej czasów nowożytnych.

Doktor Lidia Korczak (UJ) wystąpiła z tekstem *Podłoże ścierania się centralizmu z partykularyzmem w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV i XV w.*, w którym scharakteryzowała centralistyczne działania wielkich książąt – Witolda i Kazimierza Jagiellończyka. Wskazała na konieczność prowadzenia takiej polityki, gdyż federacyjny charakter państwa litewskiego (księstwa udzielne) prowadził do niedorozwoju narodu panującego i do jego słabości politycznej.

Stosunki polityczne Korony z Prusami Królewskimi na przestrzeni lat 1466–1569 były tematem wystąpienia prof. dr. hab. Janusza Małka (UMK). Referent wyodrębnił sześć okresów we wzajemnych stosunkach Korony z jej prowincją: 1466–1479, 1479–1489, 1489–1506, 1506–1526, 1526–1548, 1548–1569. Przez cały ten czas Prusy realizowały politykę umacniania, a nawet poszerzania partykularyzmu i autonomii. Odwrotnie postępowali Koroniarze, którzy dążyli do integracji i unifikacji tej prowincji z resztą państwa. Zawarta w 1569 r. unia lubelska stanowiła kres prawnej odrębności Prus Królewskich.

Z kolei prof. dr hab. Andrzej B. Zakrzewski (UW) scharakteryzował politykę Litwy wobec Korony w XVI–XVIII w., omawiając jej trzy aspekty: polityczny (polityka zagraniczna i wewnętrzna), prawno-ustrojowy oraz kulturalny.

Władcy a uniwersytety w Europie wczesnonowożytnej to tekst wygłoszony przez prof. dr. hab. Mariana Chachaję (UMCS). Badacz ten omówił na wybranych przykładach dwie najważniejsze kwestie dotyczące uniwersytetów – kreowania ich i udzielania im prawa nadawania stopni naukowych. W okresie nowożytnym obie znajdowały się nadal w gestii papieża i cesarza, ale zmniejszył się obszar Europy, który im podlegał. Ani papież, ani cesarz nie mieli wpływu na powstawanie nowych uniwersytetów w suwerennych krajach protestanckich. Nastąpił również proces konfesjonalizacji szkolnictwa wyższego.

Doktor Jakub Basista (UJ) przedstawił koncepcję władzy królewskiej Jakuba VI (I) Stuarta. Wyznawał on doktrynę o boskim pochodzeniu władzy monarszej, pozostając jej wierny do końca życia,

co rzutowało na jego stosunki z parlamentem angielskim. Referent zauważył, iż poglądy Jakuba VI nie były oryginalne ani nawet dziwne w ówczesnej Europie. Wręcz przeciwnie, teoria władzy pochodzącej od Boga była dosyć typowa w owym czasie.

Profesor dr hab. Anna Filipczak-Kocur (UOp.) w swoim referacie pt. *Sądownictwo skarbowe w Rzeczypospolitej w XVII wieku* omówiła organizację i funkcjonowanie komisji skarbowo-wojskowych w Koronie w XVII stuleciu oraz dokonała ich porównania z komisjami litewskimi. Zdaniem prelegentki, komisji tych nie należy traktować jako przejawu tendencji decentralistycznych, lecz jako uzupełnienie i usprawnienie organizacji oraz funkcjonowania państwa.

Następnie dr Igor Kraszewski (UAM) w referacie pt. *Dynastia a państwo. Tożsamość i rozbieżność polityki na przykładzie Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza* dokonał charakterystyki polityki dynastycznej pary królewskiej w kontekście polityki państwowej. Jednym z jej elementów była sprawa przeprowadzenia elekcji *vivente rege*. Autor wyraził pogląd, że prowadzona przez Jana Kazimierza i Ludwikę Marię polityka dynastyczna była sprzeczna z interesami Rzeczypospolitej.

Profesor dr hab. Ryszard Skowron (UŚ) przedstawił recepcję i znajomość myśli Machiavellego oraz formowanie się i przejawy postaw antymachiawelicznych w Rzeczypospolitej i w Hiszpanii u schyłku XVI i w XVII w. W obu krajach krytyka pism Florentyńczyka miała odmienne podstawy. W Rzeczypospolitej negowano jego ideologię przede wszystkim z punktu widzenia ustroju państwa, natomiast w Hiszpanii podjęto polemikę z poglądami Machiavellego na gruncie religijno-moralnym.

Doktor Andrzej K. Link-Lenczowski (UJ) omówił poglądy na rolę Żydów w gospodarce i kulturze, lansowane w trakcie publicznych debat toczonych w Europie w epoce nowożytnej. Zauważył, że problem ten inaczej postrzegano w krajach katolickich, a inaczej w prawosławnych, jak również to, że na kształtowanie się opinii wypowiedzianych na ten temat oddziaływało wiele tradycyjnych stereotypów i uprzedzeń.

Sylwetkę Johanna Reinholda Patkula, inflanckiego polityka i wojskowego, przybliżył zebrany prof. dr hab. Bogusław Dybaś (UMK). Badacz ten skoncentrował się na przedstawieniu roli Patkula w genezie trzeciej wojny północnej, zwłaszcza zaś na omówieniu jego działalności prowadzącej do zawarcia kapitulacji między Augustem II a szlachtą inflancką, podpisaną 24 sierpnia 1699 r. w Warszawie, w której to Inflanty zostały oddane pod opiekę króla polskiego jako lenno Rzeczypospolitej.

Profesor dr hab. Mariusz Markiewicz (UJ) podjął próbę refleksji nad polityką zagraniczną Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym. Referent zastanawiał się nad tym, jak historycy w przeszłości oceniali posunięcia dyplomatyczne i wojny w Europie oraz jak to wygląda obecnie. Co kolejne pokolenia historyków rozumieją pod pojęciem racji stanu i czy to pojmowanie odpowiada widzeniu tego samego problemu przez polityków czasów nowożytnych.

Profesor dr hab. Zbigniew Anusik (UŁ) w swoim wystąpieniu pt. *Racja stanu czy inne racje? Polityka zagraniczna Szwecji w latach 1697–1792* dokonał analizy szwedzkiej polityki zagranicznej w XVIII-tym stuleciu. Panowanie Karola XII, bez mała w całości wypełnione zmaganiem wojennymi (trzecia wojna północna), przyniosło Szwecji duże straty terytorialne i osłabienie jej mocarstwowej pozycji. Stan taki pogłębił się jeszcze w tzw. epoce wolności (1721–1772). Polityka zagraniczna była wówczas wypadkową wpływów obcych mocarstw, głównie Francji i Rosji. Krótkotrwały powrót na scenę wielkiej polityki zapewnił Szwecji Gustaw III, ostatni, zdaniem referenta, władca szwedzki odgrywający samodzielną i znaczącą rolę na arenie międzynarodowej.

W pierwszym dniu konferencji obradom przewodniczyli profesorowie K. Mikulski, J. Mańlek i J. Staszewski.

Drugi dzień obrad, którymi kierowali profesorowie A. Zakrzewski, M. Chachaj, E. Dubas-Urwanowicz i J. Urwanowicz, otworzył tekst pt. *Żołnierz – obywatel w służbie Rzeczypospolitej w XVII wieku*, wygłoszony przez prof. dr. hab. Mirosława Nagielskiego (UW). Badacz ten omówił kondycję oraz wartość bojową wojsk koronnych i litewskich. Przedstawił również zmiany, jakie zaszły w armii w drugiej połowie XVII stulecia. Wskazał, iż główną przyczyną złego stanu wojska w owym czasie było jego nieopłacanie oraz brak wiary żołnierzy w kwalifikacje swoich dowódców.

Następnie głos zabrała prof. dr hab. Ewa Dubas-Urwanowicz (UwB). Przedmiotem jej wystąpienia były konfederacje okresu „wielkiego bezkrólewia”. Scharakteryzowawszy genezę kryzysu politycznego lat 1572–1576, referentka omówiła rodzaje zawiązywanych wówczas konfederacji, ich częstotliwość i usytuowanie geopolityczne. Przedstawiła również pokrótce problemy rozważane przez szlachtę w czasie zjazdów, zauważając że większość z nich wyrażała rację stanu państwa, a nie partykularne interesy grup politycznych.

Po niej zaprezentował swój tekst pt. *Polityka w legalnych i nielegalnych instytucjach wojskowych w XVII wieku* prof. dr hab. Jerzy Urwanowicz (UwB). Omówił w nim proces kształtowania się politycznych aspiracji wojska oraz postulaty wysuwane przez żołnierzy

za pośrednictwem kół wojskowych i zawiązywanych konfederacji, mające na celu zwiększenie roli sił zbrojnych w życiu politycznym państwa.

Polityka królewska wobec Żydów w czasach Augusta II Mocnego (1697–1733) to temat referatu wygłoszonego przez dr. Jacka Krupe (UJ). Wyrażono w nim pogląd, że postępowanie Wettyna w stosunku do ludności żydowskiej było na ogół przychylne, co znalazło odbicie m. in. w nadawaniu gminom żydowskim licznych przywilejów, moratoriów na spłatę długów, libertacji podatkowych, udzielaniu żydowskim współpracownikom monarchy listów protekcyjnych. Polityka taka wypływała z przekonania króla o działaniu w dobrze pojętym interesie kraju.

Referat prof. dr hab. Izabelli Rusinowej (UW) pt. *Kształtowanie się państw: amerykańskiego i kanadyjskiego* stanowił próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie, na ile mieszkańcy kolonii angielskich w Ameryce Północnej dążyli do uzyskania niezależności od metropolii, na ile zaś ich poczynania zostały zdeterminowane polityką rządu londyńskiego.

Doktor Aleksandra Skrzypietz (UŚ) wygłosiła tekst pt. *Racja stanu w rozumieniu polskiej szlachty na przykładzie elekcji 1697 roku*. Autorka wykazała w nim, że racją stanu w pojmowaniu szlachty było uniknięcie: rozdwojonej elekcji, wojny z sąsiadami, wprowadzenia dziedziczości tronu, *absolutum dominium* oraz rządów kobiet, niebezpiecznych dla szlacheckiej wolności i godzących w męski honor. Kierując się tak pojętym interesem państwa, odrzucono kandydatury Jakuba Sobieskiego i Maksymiliana Emanuela Wittelsbacha oraz ks. Franciszka de Conti, wybrano zaś mało znanego, a przez to najbardziej odpowiedniego kandydata, nie kojarzącego się z żadnym z wymienionych zagrożeń – elektora saskiego Fryderyka Augusta.

Doktor Michał Zwierzykowski (UAM) w referacie pt. *Negocjacje pacyfikacyjne w okresie Sejmu Niemego (1716–1717). Porażka partykularyzmu i sukces racji stanu?* przedstawił przebieg i materię sporów o ograniczenie kompetencji sejmików, toczonych na bazie projektów reformy skarbowo-wojskowej podczas wielomiesięcznych negocjacji poprzedzających Sejm Niemy. Decyzje, które zapadły w tej kwestii, zdaniem referenta, okazały się niezgodne z racją stanu Rzeczypospolitej. Ówczesną racją stanu było bowiem zreformowanie, a nie ograniczenie kompetencji sejmików, przy jednoczesnej reformie centralnych instytucji państwowych.

Doktor Henryk Palkij (UJ) w swoim wystąpieniu mówił o funkcjonowaniu kancelarii w czasach Augusta II oraz o problemach,

z jakimi musiała się ona borykać. Jednym ze źródeł tych problemów była skomplikowana struktura terytorialno-administracyjna oraz ustrój polityczny Rzeczypospolitej. W praktyce kancelaryjnej brano zatem pod uwagę szeroko rozumiane interesy partykularne.

Z kolei prof. dr hab. Jerzy Dygdała (Instytut Historii PAN i UMK) dokonał analizy przyczyn opozycji wobec kandydatury Stanisława Leszczyńskiego do tronu polskiego podczas bezkrólewia 1733 r. Wśród przeciwników Stanisława Leszczyńskiego wyróżnił dwie grupy osób. Do pierwszej zaliczył magnatów opowiadających się za kandydaturą rodzimą. Siłą sprawczą ich działania była chęć zaspokojenia własnych ambicji dotyczących uzyskania korony dla siebie lub też wyniesienia na odpowiednio wysoki urząd. Drugą grupę stanowili stronnicy elektora saskiego Fryderyka Augusta II. Byli wśród nich zarówno ludzie liczący na korzyści materialne, jak i osoby w miarę bezinteresowne, kierujące się racją stanu Rzeczypospolitej.

Następnie wystąpiło trzech naukowców z Uniwersytetu Łódzkiego. Profesor dr hab. Jerzy Grobis przedstawił politykę zagraniczną Wielkiej Brytanii w pierwszej połowie XVIII w., w odniesieniu głównie do Rzeszy Niemieckiej. Dyplomaci angielscy tego czasu w swoich poczynaniach na arenie międzynarodowej kierowali się zasadą równowagi sił. Referent wyraził pogląd, że zasada ta odbierana była w Niemczech jako angielska racja stanu. Doktor Piotr Robak omówił politykę Francji wobec kolonii angielskich w Ameryce Północnej w latach 1763–1770 oraz rolę, jaką ten kontynent odegrał we wzajemnych stosunkach francusko-brytyjskich. Profesor dr hab. Wojciech Szczygielski zaprezentował z kolei referat pt. *Polskie racje polityczne doby Sejmu Wielkiego 1788–1792*. Scharakteryzował w nim poglądy dwóch przeciwstawnych obozów politycznych reprezentowanych na Sejmie Wielkim: prorosyjskiego i prorusskiego, dotyczące kształtu ustrojowego Rzeczypospolitej i jej polityki zagranicznej. Konstytucja 3 maja była kompromisem racji politycznych obu tych stronnictw (racja trzeciomajowa).

W imieniu prof. dr. Daniela Tolleta (Université Paris IV), który osobiście nie przybył do Łodzi, główne tezy jego referatu pt. *Kozacy widziani przez Francuzów od XVI do XVIII wieku* odczytał dr Piotr Robak. Zdaniem prof. Tolleta francuscy autorzy tekstów o Ukrainie odznaczałi się dość dobrą znajomością prezentowanego kraju oraz życia, obyczajów i religii Kozaków. W swoich pracach przedstawiali także zmagania kozackie o uzyskanie niezależności, ukazywali porażkę kolonizacji Ukrainy przez Rzeczpospolitą z powodu polityki polskiej szlachty wobec ludności ruskiej oraz wskazywali, że Francja mogłaby rekrutować tam okazjonalnie żołnierzy.

Doktor Dariusz Rolnik (UŚ) przybliżył zebranym poglądy polskich pamiętnikarzy doby stanisławowskiej na ustrój Rzeczypospolitej. Wyraził opinię, iż państwo polskie było przez pamiętnikarzy akceptowane, mimo jego rozlicznych wad. Za główną przyczynę upadku Rzeczypospolitej uznawano słabość elit politycznych, inne powody były już tylko tego bezpośrednią konsekwencją.

W trzecim dniu konferencji obradom przewodniczyli profesorowie R. Skowron i A. Filipczak-Kocur. Jako pierwsza wystąpiła dr Anna Nowakowska-Dryk (AŚw.), przedstawiając opinie wybranych przedstawicieli szkockiego Oświecenia (Davida Hume'a, Adama Smitha, Williama Robertsona oraz Adama Fergusona) na kwestię ustroju państwa brytyjskiego. Zdaniem autorki szkockie Oświecenie miało charakter probrytyjski i proimperialny, znajdowało szeroki oddźwięk wśród angielskich polityków i odgrywało niebagatelny wpływ na kształtowanie opinii publicznej.

Z kolei dr Zdzisław Janeczek (AEwK) streścił poglądy Ignacego Potockiego na ideę wolności, wyrażone w licznych jego pismach i wystąpieniach politycznych. Marszałek nadworny, a następnie wielki litewski rozważał kwestię wolności w kontekście reform politycznych i społecznych. Jego opinie ewoluowały, przybierając ostateczny kształt w czasach Sejmu Wielkiego.

Doktor Maciej Kucharski (UŚ) wystąpił z referatem nt. *Funkcjonowanie demokracji szlacheckiej na Litwie u schyłku Rzeczypospolitej (lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XVIII wieku)*. Według autora na Litwie w owym czasie mamy do czynienia nie tyle z demokracją, co z dyktatem notabli lokalnych, których protekcja decydowała o obsadzie wielu stanowisk w państwie. Tylko w niektórych województwach istniała możliwość uchwycenia inicjatywy przez miejscowe rody. Oryginalnym rysem litewskiej demokracji jest większa niż w Koronie jawność klientelizmu.

Wystąpienie dr. Richarda Butterwicka z University College London dotyczyło kwestii opodatkowania duchowieństwa katolickiego w dobie Sejmu Wielkiego. Problem ten został omówiony z punktu widzenia episkopatu na podstawie materiałów archiwalnych. Doktor Butterwick przedstawił także nastroje, jakie panowały wśród „braci szlachty” względem duchowieństwa oraz argumenty, jakie wysuwano na rzecz większego opodatkowania kleru. Ponadpodwójne opodatkowanie duchowieństwa było przedstawiane przez szlachtę nie jako partykularyzm, lecz jako racja stanu.

Profesor dr hab. Tadeusz Srogosz (AJD) zaprezentował tekst pt. *Między unifikacją a dualizmem w systemie władz policyjnych u schyłku pierwszej Rzeczypospolitej*, w którym dokonał analizy

polityki władz w działalności policyjnej w kontekście ścierania się dwóch tendencji: centralistycznej i dualistycznej. Wynikiem zwycięstwa pierwszej z nich w okresie Rady Nieustającej i Sejmu Czteroletniego było powoływanie wspólnych instytucji policyjnych, podział Rzeczypospolitej na trzy prowincje i faworyzowanie Warszawy. Z kolei w okresie konfederacji targowickiej i sejmu grodzieńskiego doszła do głosu tendencja dualistyczna, znajdując wyraz w tworzeniu osobnych dla Korony i Litwy władz policyjnych.

Następnie dr Katarzyna Stelmasiak (AŚw.) scharakteryzowała poglądy Thomasa Jeffersona na instytucję monarchii oraz jego opinie dotyczące władców europejskich. Jefferson był wrogiem jednolitości i despotyzmu, a lata, jakie spędził w Europie (m. in. na dworze francuskim i angielskim) jako amerykański dyplomata, utwierdziły go w przekonaniu o słuszności swoich sądów. Wystawił europejskim władcom (wypowiadał się m. in. na temat Ludwika XVI i jego żony, Jerzego III, jego następcy ks. Walii, Fryderyka II, cesarza Józefa II) surową ocenę, uważając ich za złośliwych tyranów, głupców, ludzi chciwych i nieudolnych, skazanych – niczym mamuty – na wyginięcie.

Doktor Dariusz Nawrot (UŚ) omówił postawy szlachty litewskiej wobec napoleońskiej koncepcji odbudowy Królestwa Polskiego w 1812 r. Referent rozprawił się również z funkcjonującym w historiografii poglądem, jakoby Litwini wykazali jedynie rezerwę i wrogość wobec planów odbudowy państwa polskiego w oparciu o Francję. Wprawdzie stanowiska takie występowały, jednak znaczna część społeczeństwa zaangażowała się w sprawę narodową, dając tego dowód na polach bitew.

Jako ostatnia wystąpiła dr Jolanta Daszyńska (UŁ), prezentując tekst nt. *Karolina Południowa wobec Unii w latach 1816–1831*. Autorka wyróżniła trzy etapy w krytyce polityki federalnej zgłaszanej przez dyplomatów Karoliny Południowej. Pierwszy miał miejsce w latach 1816–1824 i charakteryzował się spokojną krytyką postanowień władz federalnych, przy jednoczesnych deklaracjach potrzeby istnienia jednolitego i skonsolidowanego państwa. Okres drugi nastąpił po wprowadzeniu w 1824 r. bardziej zdecydowanej polityki ekonomicznej („System Amerykański”). Wypowiedzi przedstawicieli Karoliny Południowej uległy wówczas radykalizacji, która pogłębiła się jeszcze po 1828 r., kiedy to już otwarcie mówiono o secesji i wystąpieniu z Unii.

Każdy dzień obrad zamykała interesująca dyskusja. Dotyczyła ona zarówno problematyki referatów, jak i zagadnień, które pozostawały poza obszarem zainteresowań badawczych ich autorów.

W pierwszym dniu konferencji dyskusję zdominował prof. dr hab. M. Drozdowski z Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku, który zadał pytania prawie wszystkim referentom. Lawinę różnych problemów wywołało wystąpienie dr. M. Kucharskiego, inspirując obecnych do wyrażania swych poglądów. Dyskutowano również nad problemem racji stanu. Profesor J. Grobis stwierdził, że racja stanu to logiczna argumentacja, nie zawsze zgodna z faktami. Odmienne zdania była prof. E. Dubas-Urbanowicz, dla której racja stanu to nie tylko argumentacja, lecz także dobro państwa: korzystna polityka zagraniczna, umiejętność wyjścia z kryzysu, dyskusja polityczna. Oba stanowiska starał się pogodzić prof. R. Skowron, stwierdzając że racja stanu to działanie na rzecz siły i rozwoju państwa, ale jednym z ważniejszych aspektów tego działania jest dyskusja. Zgromadzeni na konferencji naukowcy rozprawiali również nad tym, czym jest racja stanu dla monarchii, a czym dla republiki. W kwestii tej wypowiadali się m. in. prof. J. Grobis, dr A. K. Link-Lenczewski i dr I. Kraszewski. W ostatnim dniu obrad podsumowania konferencji dokonał jej inicjator – prof. dr hab. Z. Anusik.

Zarówno ożywiona dyskusja towarzysząca obradom, jak i liczba zgromadzonych w Łodzi naukowców świadczą dobitnie o tym, że pomysł zorganizowania konferencji poświęconej problematyce państwa w dobie nowożytnej był niezwykle trafny. Pozostaje zatem pogratulować organizatorom i życzyć równie udanych przedsięwzięć.

MAŁGORZATA KARKOCHA
Uniwersytet Łódzki